

*Archäologische Obsidian-Forschungen* herausgegeben von Hans-Günter Buchholz und Egon Althaus. Nisyros· Giali· Kos. Ein Vorbericht über archäologisch-mineralogische. Forschungen auf griechischen Inseln von H.-G. Buchholz und Egon Althaus. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1982, σσ. 100, εγχρ. πίν. I-IV, αχρ. πίν. V-VIII (DM 120).

Ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία διὰ τὴν μελέτην τοῦ ὀψιανοῦ ἔχει ἐμπλουτισθῇ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς σημαντικὸν βαθμὸν χάρις εἰς ἔργα ποὺ καλύπτουν τὸ σύνολον τοῦ ἐπιστητοῦ εἰς αὐτὸν τὸν τομέα. Οὕτως, ἔχουν ἐκδοθῇ μελέται περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ ἔμπορίου τοῦ ὀψιανοῦ εἰς τὴν Ἀνατ. Μεσόγειον καὶ εἰς τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴν καὶ περὶ τῶν διαφορῶν τῶν ὀψιανῶν κατὰ τὴν προέλευσιν, ἔχουν δημοσιευθῇ ἔργα περὶ τῶν γεωχημικῶν, πετρολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀρχαιομετρικῶν ἐρευνῶν χάριν τοῦ ὀψιανοῦ (*Advances in Obsidian Glass Studies*, ed. by R.E. Taylor, Noyes Press, Park Ridge, N.J. 1976), ἔχουν ἐκδοθῇ ἔργα, ἐρευνᾶν καὶ μελέται περὶ τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας, περὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ ὀψιανοῦ (ἥδη ἀπὸ τῆς 11ης/12ης χιλιετίας π.Χ. εἰς τὸ σπήλαιον Φράγχθῃ τῆς Ἑρμιονίδος) εἰς τὸ Αἰγαῖον (Ἰω. Γερουλᾶνος, Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων, AE 1956' Ἀ.Ν. Γεωργιάδης, *Recherches sur les obsidiennes de la Grèce*, ΠΑΑ 31, 1965' J.R. Cann-C. Renfrew, *The Characterization of Obsidian and its Application to the Mediterranean Region*, PPS 30, 1964, 99-111' C. Renfrew-J.R. Cann-J.E. Dixon, *Obsidian in the Aegean*, BSA 60, 1965, 225-247' C. Renfrew, Ἐμπόριο καὶ τεχνικὴ ἐξειδίκευσις ἐν Δ.Ρ. Θεοχάρη, Νεολιθικὴ Ἑλλάς, E.T.E., 1973, 179-185, πίν. 105-109' D. van Horn, *Bronze Age chipped Stone Tools from the Argolid of Greece and their relation to Tools manufactured from other materials*, University of Pennsylvania, Ph. D., 1976 κ.ἄ. (Ἰω. Παπαγεωργάκης, Γ.Σ. Κορρές, λ. Οψιδιανός, ΜΣΕ 26, 1981, 362-364).

Ὁ προκείμενος τόμος περὶ τριῶν νήσων τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τόμον μιᾶς σειρᾶς ποὺ ἰδρῦθη προσφάτως ὑπὸ τοῦ H.-G. Buchholz καὶ ποὺ διαλαμβάνει περὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ γεωχημικῶν ὀρυκτολογικῶν ἐρευνῶν ἐπὶ τοῦ ὀψιανοῦ. Πάντως, πρέπει νὰ σημειωθῇ, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι, ὥς δηλοῦται, ὑφίστανται περαιτέρω πορίσματα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ θὰ περιληφθοῦν εἰς δεῦτερον τόμον καί, δι' αὐτὸν τὸν λόγον, τὸ βιβλιοκρινόμενον ἔργον ἔχει χαρακτηρισθῇ προοίμιον (προέκθεσις) τῶν ἀναμενόμενων ἐργασιῶν τῆς ἐρευνητικῆς ομάδος H.-G. Buchholz - E. Althaus.

Ἡ συνεργασία μεταξὺ τοῦ ἀρχαιολόγου H.-G. Buchholz (προσανατολισμένου εἰς τὴν τεχνικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς διακινήσεως τοῦ ἔμπορίου διαφορῶν πρώτων ὑλῶν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς καὶ πρωτοϊστορικοὺς χρόνους) καὶ τοῦ ὀρυκτολόγου E. Althaus ἔχει δοκιμασθῇ ἤδη ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν: ὁ E. Althaus εἰργάζετο τότε παρὰ τὸν H.G.F. Winkler, ὁ ὁποῖος συνέχιζεν εἰς Marburg τὰς ἐρεῖνας τοῦ ὀψιανοῦ μέσῳ τῆς μεθόδου φθορισμοῦ Röntgen, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει εἰς Göttingen.

Εἰδικῶς ἡ ἐρευνὰ πρὸς ἐξέτασιν συγκεκριμένων ομάδων ὀψιανοῦ κατέστη ἐφικτὴ τῷ 1960, μόνον ὅτε ὁ H.-G. Buchholz ἐξησφάλισεν ἱκανὸν ὕλικὸν δειγμάτων ἐξ Ἑλλάδος, Μ. Ἀσίας, Ἑγγὺς Ἀνατολῆς καὶ ἐκ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, ἔτι δὲ καθόριζεν ἐπακριβῶς τοὺς στόχους τῆς ἐρεύνης (ἀνάγκας καὶ ἐπιταγὰς τῆς ἐπιστήμης). Αὐτό, ἀκριβῶς, ὑπῆρξε τὸ νόημα τῆς ἐκκλήσεως τοῦ H.-G. Buchholz εἰς τὸ πρῶτον Μυκη-

ναιολογικὸν Συνέδριον τῆς Ρώμης τῷ 1967<sup>1</sup>. Βεβαίως, εἶχον δημοσιευθῇ αἱ μελέται τῶν Renfrew, Cann, Dixon καὶ εἶχον καταφανῇ πολλὰ τῶν προβλημάτων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν πρὸς διευκρίνησιν τῶν πηγῶν προελεύσεων τῶν ποικίλων δειγμάτων ποὺ ἀνευρέθησαν εἰς διαφόρους ἀρχαιολογικὰς θέσεις τῆς μείζονος Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Οὕτως, ὅτε, τελικῶς, ἡ μέθοδος, περὶ τῆς ὁποίας ὁ E. Althaus ἐκθέτει διεξοδικῶς (σσ. 66κξ.), ἐφάνη ὅτι ἔχει δοκιμασθῇ ἐπαρκῶς, ἀμφότεροι οἱ ἐρευνῆται ἐνόμισαν ὅτι θὰ ἠμποροῦσαν νὰ ζητήσουν ὑπευθύνως ἀπὸ ἓν τῶν μεγάλων γερμανικῶν Ἰδρυμάτων (Ἰδρυμα Volkswagenwerk) νὰ ἀναλάβῃ νὰ χρηματοδοτήσῃ περαιτέρω συστηματικῶς ἐρεῦνας εἰς ἑλληνικὰς νήσους, ἀκριβῶς δὲ αὐτὰ τὰ πρῶτα πορίσματα τῶν ἔκτοτε ἐπιτευχθεισῶν ἐργασιῶν περιλαμβάνει ὁ παρουσιαζόμενος τόμος.

Αὐτὰ τὰ πρῶτα πορίσματα ὑπερηκόντισαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς παλαιότερον ἐφαρμοσθείσης μεθόδου φθορισμοῦ Röntgen ποὺ ὡδηγοῦσε, ἀπλῶς καὶ μόνον, εἰς ἓνα χονδρὸν διαχωρισμὸν τεσσάρων μόνον ὁμάδων ὄψιανῶν ἀπὸ τὰ Καρπάθια μέχρι Κρήτης καὶ ἀπὸ τὰς νήσους Λίπαρι μέχρι τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Πράγματι, ἡ χημικὴ μέτρησης τῶν κυρίων στοιχείων τοῦ ὄψιανου καὶ ἡ ἀξιοποίησις των, ὅπως περιγράφονται ὑπὸ τοῦ E. Althaus, ἐπέτρεψαν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸν διαχωρισμὸν τῶν ὄψιανῶν Lipari ἐξ ἐκείνων ἐκ Vulcano, ἂν καὶ αἱ δύο νῆσοι ἀπέχουν μόνον 14 χλμ.

Ἀποτελεῖ, ἀναμφιβόλως, συμβολὴν τοῦ E. Althaus, ὁ ὁποῖος ἐβασίσθη εἰς παρατηρήσεις καὶ εἰς συμπεράσματα τοῦ H.F.G. Winkler, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ μέθοδον πράγματι βοηθοῦσαν τὸν ἀρχαιολόγον νὰ προσεγγίσῃ εἰς τὴν ἀπάντησιν διὰ τὴν ἐρώτησιν περὶ τῆς προελεύσεως τῆς πρώτης ὕλης τοῦ ὄψιανου. Ἐπίσης, ἐὰν συγκριθῇ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς τὰ πλαίσια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὑπὸ τοῦ Althaus μέθοδος πρὸς τὴν ἐνθέρμως ὑπὸ τοῦ Renfrew διαδοθεῖσαν, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ βῆμα προόδου καὶ εἶναι, σαφῶς, ἀνωτέρα<sup>2</sup>. Εἰς αὐτὸ, μάλιστα, τὸ σημεῖον πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Althaus καὶ οἱ συνεργάται του ἐξήτασαν τὸ πρόβλημα τῆς ὁμοιογενείας τῶν ὄψιανῶν, τῆς μεταβλητικότητος τοῦ ὄψιανου εἰς τὴν θάλασσαν καὶ τῆς μεταβλητικότητος τοῦ ὄψιανου εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐκ τῶν ἀκραίων συνθηκῶν ποὺ ἐπιδρῶν εἰς τὰς ἀποθέσεις ποὺ γνωρίζομεν.

Εἰδικώτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς ἰδιότυπον, ἓν τι μῆτρω, διάρθρωσιν τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἐρευνῶν περὶ τοῦ ὄψιανου, βασικὰς, ἐπὶ μέρους, ἐνότητος ἀποτελοῦν αἱ πετρολογικαὶ παρατηρήσεις περὶ τοῦ ὕλικου δι' ἐκάστην τῶν νήσων (Νίσυρος, σσ. 21 κξ., Γυαλί, σσ. 39 κξ., Κῶς, σσ. 64 κξ.). Εἰς παράρτημα ἐξετάζονται αἱ γεωλογικαὶ συνθῆκαι καὶ ἀναλογίαι ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν παρουσίαν ὄψιανου εἰς Μῆλον (σσ. 78 κξ.). Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον δεόν ὅπως, ἐξ ἄλλου, ἐξαρθῇ ἡ προσφορά τὸ πρῶτον ἐκ μέρους τοῦ ἐκδότου θαυμασιῶν ἐγχρῶμων φωτογραφιῶν τοῦ κρατῆρος τοῦ θεῖου εἰς Νίσυρον, τοῦ λατομείου τῆς κισήρεως (ἐλαφρόπετρας) καὶ σωρῶν ὄψιανου εἰς Γυαλί, ἔτι δὲ τῶν μεγάλων σωρῶν ὄψιανου εἰς Μῆλον (πίν. I-IV). Ἀκόμη καὶ ὁ ἀρχάριος (ὁ ἀδαής) εἰς θέματα ὀρυκτολογίας ἀποκομίζει ζωηρὰν εἰκόνα ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν διαφόρων ἡφαιστειακῶν ὕλοποιήσεων εἰς τὴν φύσιν (πίν. IVa-c, εἰς Γυαλί, Κῶν καὶ Μῆλον). Κατὰ ταῦτα, δὲν θεωρεῖται ἀναγκαῖον νὰ δοθῇ ἐπεξήγησις ὅτι ἡ διερεῦνησις τοῦ ὄψιανου ὡς πρώτης ὕλης τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου σκοπεῖ εἰς τὴν διασάφησιν διαφορῶν στοιχείων εἰς τὰ πλαίσια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐν συντομίᾳ ἀρυόμεθα πληροφορίας διὰ τὴν ἱστορικὴν-ἀρχαιολογικὴν κατάστασιν εἰς Νίσυρον (σσ. 14-20) καὶ εἰς Γυαλί (σσ. 23-28), αὐτὴν τὴν νησίδα, διὰ τὴν

όποιαν μέχρι τουδε έθεωρεΐτο ότι ήτο τελείως άκατοίκητος. 'Ο Buchholz έπεσήμανε εις τό ΒΑ τμήμα της νησίδος τέσσαρας οίκισμούς (χάρτης, σ. 27 εϊκ. 6), εκ τών όποϊών και παρέθεσεν εις σχέδια κεραμεικά εϋρήματα επιφανείας (σσ. 32κξ., εϊκ. 8-10).

'Εκπληξιν προκαλεΐ, έπίσης εξ άλλου, τό γεγονός της σχετικής πυκνότητος κατοικήσεως της άνύδρου νησίδος κατά την διάρκειαν της 'Ελληνιστικής έποχής, όποτε δέν υπήρχε κατανόησις της σημασίας τών προϊστορικών λεπίδων. Αϋται αι λεπίδες δέν προέρχονται εκ τοπικού υλικού και θα ήμπορούσαν νά εΐχαν μεταφερθῆ από άλλην περιοχήν. Σημειωτέον ότι παλαιότερον εΐχε γίνει άρχαιολογική επιφανειακή έρευνα υπό τών R. Torrence και J.F. Cherry<sup>3</sup>.

'Ιδιαίτερος σημαντικόν, και δη και διά γερμανοφώνους άναγνώστας, κρίνεται τό γεγονός ότι αι σχεδόν λησμονηθεΐσαι εις την γερμανικήν βιβλιογραφίαν άνασκαφαι του Doro Levi εις τό σπήλαιον 'Ασπροπέτρα (Δυτ. Κώ) άντιμετωπίσθησαν εκ νέου [(σσ. 41 κξ.), εϊκ. 11 (χάρτης), εϊκ. 12 και 13 (κάτωψις και τομή του σπηλαίου), εϊκ. 14-16 (προϊστορική κεραμεική εκ του σπηλαίου)]. Εΐναι γνωστόν, όντως, ότι αι Ιταλικαι άνασκαφαι μετά τό 1920, συνετέλεσαν εις την ανακάλυψιν μεγάλων ποσοτήτων εργαλείων όψιανού και έδωκαν άφορμήν νά διατυπωθῆ τό έρώτημα περί της προελεύσεως αϋτης της πρώτης ύλης.

'Όπως και εις τό Γυαλί, έτσι και εις την Δυτ. Κών ο Hans-Günter Buchholz επέτυχε νά έπισημάνη πυκνήν κατοίκησιν κατά την άρχαιότητα εις τās περιοχάς όπου δέν ύπάρχει σήμερα κατοίκησις (σσ. 55κξ., εϊκ. 18-25). Εις αϋτόν τόν τομέα άπεδείχθησαν χρήσιμοι και αι σημειώσεις του R. Herzog, καθ' όσον οϋτος, ήδη τῷ 1902/03, εΐχε προβῆ εις παρατηρήσεις άρχαιολογικής φύσεως και εΐχε διενεργήσει δοκιμαστικās άνασκαφάς εις την περιοχήν της πρώτης πρωτευούσης της Κώ, της 'Αστυπалаίας. 'Ολαι αϋται αι πληροφορίαι ύφίστανται εις άρχικās εκθέσεις και, συχνάκις, παρέμειναν άπολύτως άμνημόνευτοι (πίν. 7a-c).

'Αξία μνείας, τέλος, εΐναι ή συλλογή και ή έπεξεργασία πληροφοριών της άρχαιότητος περί σεισμών, οι όποιοι, ως καταστροφικώς έπενεργούν στοιχείον, παρέχουν καταδήλους άποδείξεις διά σχέσεις μεταξύ δεδομένων της φύσεως (Vulkanismus και σεισμικαι ζώναι) και άνθρωπίνης ιστορίας (σσ. 16, 45κξ., 43, 50).

Σύνοψις της βιβλιογραφίας και εϋρετήρια πραγμάτων και όνομάτων, συντεθέντα υπό του H.-P. Guntz, διευκολύνουν την χρήσιν του έργου· τό κείμενον βοηθεΐται δαψιλώς και κατανοεΐται, έπίσης, χάρις εις εϋαρίθμους χάρτας, ως και σχέδια, κατόψεις και διαγράμματα. 'Ομοίως, ή δλη παρουσίασις του τόμου εΐναι θαυμασία, πράγμα που προοιωνίζει —μέ ύποχρεώσεις εκ μέρους τών εκδοτών— Ικανοποιητικήν την συνέχισιν του όλου έργου.

'Ως πρότασιν επαγωγικήν θα ύπέβαλλον την σκέψιν και την εϋχήν νά συνεχισθῆ υπό έλληνογερμανικήν συνεργασίαν, χωρίς νά αποκλείεται ή συμμετοχή και άλλων έπιστημόνων, ή δημοσιεύσις εϋρημάτων όψιανού εκ διαφόρων περιοχών μετά έρευνας που θα ήτο νά διεξαχθούν εις τά εργαστήρια του Δημοκρίτου, άλλων χωρών αλλά και της Δυτ. Γερμανίας. Οδτω, θα ήτο δυνατόν νά τεθούν εις την διάθεσιν της έπιστήμης τά υπό δημοσίευσιν εϋρήματα του 'Αγ. Κοσμά 'Αττικής (υπό του κ. 'Ιω. Γερουλάνου με την γνωστήν εκείνην πληθύν λεπίδων και πυρήνων εκ του τάφου 10) τών Λιθαρών, της 'Αγ. Φωτιάς Σητείας, τών 'Αρχανών Τεμένους, της Βοΐδοκοιλιās και των προσφάτων πολυπληθών εϋρημάτων της Μάνικας Χαλκίδος.

'Ο τόμος οϋτος έχει αφιερωθῆ εις την μνήμην του Rudolf Herzog και της Marga-

rete Bieber με τὴν εὐκαιρίαν τῆς 375ης ἐπετείου ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Giessen καὶ εἰς ἀνάμνησιν τῶν ρηξικελεύθων τῶν ἐρευνῶν εἰς τὴν νῆσον Κῶ, ὅπου ὁ μὲν Herzog εἶχεν ἀνασκάψει τὸ Ἀσκληπιεῖον ἡ δὲ Bieber εἶχεν ἐπεξεργασθῇ τὰ πλαστικά ἔργα καὶ τὰ μικροεργήματα. Ἐπειδὴ ὁμως αἱ ἐργασίαι αὐταὶ δὲν ἐδημοσιεύθησαν, ὁ H.-G. Buchholz ἐθεώρησεν ἐπιβεβλημένον νὰ ἀναχθῇ πολλάκις εἰς αὐτάς. Ἐπίσης, σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Giessen ἐδίδαξεν ὁ Röntgen καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα συνεργασίας φυσικῶν καὶ θετικῶν ἐπιστημῶν διέπει καὶ νῦν τὰς σχέσεις τῶν ἐκπροσώπων τῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀντιπροσωπεύει σεβαστὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἐπέτειον τοῦ Πανεπιστημίου Justus Liebig εἰς Giessen.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

### Σημειώσεις

1. H.-G. Buchholz, Zur Herkunftsbestimmung von Obsidianfunden mykenischer Zeit, *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia*, Roma 1967, I (1968), 64-67 ὁ αὐτός, *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1, 1967, 133-149 Ἐ. Althaus, *Mineralogische Untersuchungen an Obsidianproben und -artefakten*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 7, 1977, 79-83.

2. Πρβ. βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν εἰς σσ. 81-82.

3. R. Torrence-J.F. Cherry, *Archaeological Survey of the Obsidian Source on Giali in the Dodecanese* (1976, ἀνέκδοτον χειρόγραφον ἀποκείμενον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀρχαιολογίας τῶν Ἀθηνῶν).

### Πόλεις VII-X

Ἡ ὀχύρωσις τῆς πόλεως VII (2000-1900 π.Χ.) ἀνενεώθη, ἄγνωστον διὰ ποίους λόγους, ἐπὶ νέας βάσεως καὶ ἡ κυρία πύλη εἶρητο κατὰ τὸ νότιον τμήμα. Ἀπεφεύχθησαν οἱ ἐκατέρωθεν τῶν εἰσόδων προεξέχοντες πύργοι καὶ προετιμήθησαν ἐπιμήκεις διάδρομοι δι' ἀποτελεσματικωτέραν ἄμυναν ἔναντι τῶν πρὸς Ν ἐστραμμένων πυλῶν, ὁπόθεν καὶ ἐθεωρήθη ὅτι ἤρχοντο οἱ ἐχθροὶ (εἰκ. 40-41). Βεβαίως, ἡ γειτονία τῆς θαλάσσης καὶ ὁ κίνδυνος νυκτερινῶν ἐφόδων ὠδήγησαν εἰς τὴν συνεχῆ ἀνανέωσιν τῶν ἰσχυρῶν ὀχυρώσεων (σσ. 50-57, πίν. 41-47.1).

Μικραὶ προεξοχαὶ δίκην πύργων ἐδημιουργήθησαν κατὰ τὴν πόλιν VIII (1650-1600 π.Χ.) κατὰ μῆκος τῆς ὀχυρώσεως, τῆς ὁποίας ἐπηυξήθη ἡ μεγαλειώδης ἐμφάνις, ἐνῶ ἡ ἐπιμήκυνσις τῶν εἰσόδων ἐδημιούργησεν ἡυξημένας δυνατότητας ἀμύνης (σσ. 58-71, πίν. 47.2-58.1).

Κατὰ τὴν πόλιν IX (1800-1650 π.Χ.) ἐσημειώθη κοσμογονία εἰς τὴν ὀχύρωσιν με νέον ἐξωτερικὸν τεῖχος ποῦ κατέλαβε τὴν θέσιν τοῦ προτειχίσματος. Αἱ πύλαι ὠδήγουν εἰς αὐλήν, ὁπόθεν ἠκολούθει ἡ πρόσβασις εἰς τὴν προηγουμένην πύλην τοῦ τεῖχους, ποῦ εἶχεν ἀποβῆ ἑσωτερικόν. Πύργοι παρελείφθησαν καί, ἀντ' αὐτῶν, ἐδημιουργήθησαν ἐπάλξεις. «Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ὅλου συστήματος τῆς νέας ὀχυρώσεως εἶναι τὸ πολλαπλοῦν σύστημα ἐπικοινωνίας ποῦ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀμυνομένους νὰ ἀλλάσουν συνεχῶς θέσεις ἐπιθέσεως».

Ἡ Οἰκία τῆς Ν αὐλῆς ἦτο ἐπιμήκης με ὀρθὰς γωνίας, καὶ εἶχε λίθινον θεμέλιον,

ὑπερβεν τοῦ ὁποίου μικροὶ λίθοι ἐσχημάτιζον στρώσιν κατάλληλον διὰ ἐδραΐωσιν τῶν ὑπερκειμένων πλίνθων. Βόθρος περιελάμβανε σύγχρονον κεραμεικὴν (ὁμάς XXXVII). Ὡς ἀνεγνωρίσθη, ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἀπαραίτητος καὶ δι' αὐτὴν τὴν πόλιν, τῆς ὁποίας γνωρίζομεν, κατὰ βάσιν, μόνον τὴν ὀχύρωσιν (σσ. 72-82, πίν. 60-68).

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πόλεως X (1659-1600 π.Χ.) δὲν ἐπῆλθον σημαντικαὶ ἀλλαγαὶ εἰς τὴν ὀχύρωσιν. Μόνον ὀρισμένοι δίοδοι ἐκλείσθησαν, ἐνῶ προσετέθη προτείχισμα πρὸ τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ τείχους (σσ. 83-85, πίν. 69-71).

Ἡ ΜΕ κεραμεικὴ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Ἑλλαδικῆς περιοχῆς, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ G. Welter εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι ἡ Αἴγινα ὑπῆρξεν ὁ τόπος δημιουργίας τῆς ἀμαυροχρώμου τεχνικῆς καὶ βασικὸν κέντρον τῆς ΜΕ κεραμεικῆς. Κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς τῆς Κολώνας, τὸν κύριον ὄγκον τῆς κεραμεικῆς τῆς πόλεως VII ἀπετέλεσαν τὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα (σκοτεινὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ καὶ ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ) καὶ τὰ φέροντα ἐπίχρισμα καὶ στίλβωσιν. Ἐπὶ μακρὸν (πόλεις VII-IX) ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ Törfzerzeichen, τῶν ὁποίων ἡ σημασία παραμένει ἀνεξήγητος (σ. 125). Ἡ ἀμαυρόχρωμος κεραμεικὴ εἶχεν εὐρείαν ἐφαρμογὴν εἰς κλειστὰ ἀγγεῖα. Κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀμαυροχρώμου κεραμεικῆς ὑπῆρξεν ἡ κυριωτέρα καινοτομία εἰς τὴν πόλιν VII ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων.

Λόγῳ ἀνασκαφῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον, τῆς ἀνανεουμένης ὀχυρώσεως τῆς Κολώνας, αἱ ὁμάδες κεραμεικῆς τῶν τριῶν τελευταίων πόλεων ἦσαν περιορισμέναι τὸν ἀριθμὸν πλὴν τῆς πόλεως IX, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεκαλύφθησαν καὶ τρεῖς οἰκίαι. Ἐκτὸς τούτων ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ὁμάδες κεραμεικῆς εὐρέθησαν ἐκτὸς ἀρχιτεκτονικῶν συνόλων. Γενικῶς, ἡ ἱστορία τῆς προμυκηναϊκῆς Αἰγίνης παρηκολούθησεν μέχρι τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰ. π.Χ. καὶ τοῦτο χάρις εἰς σύγκρισιν πρὸς τὴν κεραμεικὴν τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν.

Βιβλιογραφικὴ κάλυψις

Λόγῳ τῆς μνημονευθείσης πληρότητος τοῦ χρησιμοποιηθέντος συγκριτικοῦ ὕλικου εἶναι αὐτονόητος καὶ ἡ πληρότης τῆς βιβλιογραφίας ποὺ ἐσχηματίσθη ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Κατὰ ταῦτα, παραθέτομεν ἐν τοῖς ἐπομένοις ὀλίγα μόνον ἔργα, κατὰ βάσιν, προσφάτους δημοσιεύσεις πρὸς συμπλήρωσιν ἐνίων κενῶν.

- Περὶ τῆς ΠΕ καθόλου κεραμεικῆς John Cl. Overbeck, *A Study of Early Helladic Architecture*, Ph. D. University of Cincinnati 1963 (Ann Arbor 1979) καὶ *Greek Towns in the Early Bronze Age*, *Classical Journal* 65, 1969-70, 1-7
- Περὶ τῆς σημαντικῆς μεταβατικῆς φάσεως μετὰ τὴν Νεολιθικὴν Ἑποχὴν ἰδὲ Ἀδαμ. Σάμψων, Ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρωτοελλαδικὴ Ι στὴν Εὐβοία, διατρ. ἐπὶ διδ. Παν/μίου Ἀθηνῶν, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, Παράρτημα ΚΔ' τόμου, 1981, μὲ πλούσιο ὕλικό,
- Paola Càssola Guida, *Gli Indoeuropei in Grecia: Osservazioni Archeologiche* ἐν Fr. Crevatin, *Ricerche di Antichità Indoeuropee*, Trieste 1979, 99-136
- Jeremy B. Rutter, *Ceramic Change in the Aegean Early Bronze Age*, *Occ. Paper* 5, *Inst. of Archaeology*, Univ. of Calif. Los Angeles, περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ΠΕ III κεραμεικῆς
- Giampaolo Graziadio, *Le influenze Minoiche e Cicladiche sulla cultura Tardo Medio-Elladica del Peloponneso*, *SMEA* XIX, 1978, 165-203.

- σημ. 13. Ἑλληνιῆς παράθεσις βιβλιογραφίας.
- σημ. 19' διευθέτησις λίθων ἐν σχήματι ἰχθυοειδούς ἐπιστοποιήθη καὶ εἰς Βοϊδοκοιλίαν (Γ.Σ. Κορρές, ΠΑΕ 1980, 162).
- σημ. 64' Jack Lee Davis, *Fortifications at Ayia Irini, Keos*, Ph. D. Univ. of Cincinnati 1977
- σημ. 76 περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν ὑστερονεολιθικῶν κατηγοριῶν καὶ τεχνικῶν κεραμικῶν ἰδὲ William W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, 1976, Ph. D. Univ. of London.
- σημ. 81 (scoops)· John E. Coleman, *Keos I, Kephala*, 1977, 16-17, 59-60, 107-8, 172, πίν. 36, 82-83.
- σημ. 102' περὶ ἰσοπεδώσεως θέσεως πρβ. καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς Βοϊδοκοιλιάς (ΠΑΕ 1977-80 σποράδην).
- σημ. 122' περὶ ὀψιανοῦ, τῆς ἐπεξεργασίας του, τῆς διαδόσεώς του καὶ τῶν τύπων τῶν ἐργαλείων ἰδὲ David M. van Horn, *Bronze Age chipped stone tools from the Argolid of Greece and their relation to tools manufactured from other materials*, Ph. D., Univ. of Penn. 1976' *Archäologische Obsidianforschungen*, Band I, hsg. v. H.G. Buchholz und E. Althaus, Mainz 1982.
- σημ. 126' περὶ τῆς διαδόσεως τῆς κύμβης ἰδὲ Γ.Σ. Κορρέ, *Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλιάς ἐν «Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ»* Ἀθηνᾶ, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετῶν, 21, 1979, Α', σσ. 26-30.
- σημ. 132' περὶ ὀστρέων καὶ μαλακίων ἰδὲ J. Koroneos, *Les mollusques de la Grèce*, 1977.
- σημ. 138' τακεῖς μόλυβδος εὐρέθη καὶ εἰς Βοϊδοκοιλίαν (1982).
- σημ. 195' περὶ τῶν ἀγκυροσχῆμων ἀντικειμένων πρβ. νῦν καὶ Hans Joachim Weiss-haar, *Ägäische Tonanker*, AM 95, 1980, 33-49 καὶ τὸ ἐκ Νιχωρίων εἶρημα (W.A. McDonald, *Hesperia* 41, 1972, 258)· Erik J. Holmberg, *The Immigration of Indo-europeans*, OpAth 12, 1978 εἰκ. 4, σ. 8 σημ. 66' Kl. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns* 1980, AA 97, 1982, 424 εἰκ. 46.

Ἀναμφιβόλως, ὁ πλοῦτος τῶν κεραμικῶν σκευῶν καὶ ἡ πλήρης, σχεδόν, ἀντιπροσώπευσις τῶν τεχνικῶν κεραμικῆς τῆς ΠΕ καὶ τῆς ΜΕ ἐποχῆς θὰ συμβάλουν οὐσιαστικὰ εἰς τὴν ὀρθὴν ἀντιμετώπισιν καὶ ἄλλων ἐλλαδικῶν κέντρων ποῦ ἀνασκάπτονται κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον (Λιθαρές, Λέπρεον, Βοϊδοκοιλία, Ἀκοβίτικα, Ἄργος, Θῆβαι, Μάνικα κ.ο.κ.). Καθαρῶς ἐλλαδικὸς ὁ χαρακτήρ τῆς κεραμικῆς τῆς προϊστορικῆς Αἰγίνης μὲ τὰς γνωστὰς ἐπιδράσεις ἐκ τοῦ κυκλαδικοῦ χώρου καὶ τὰς ἐμπορικὰς μετὰ τῆς Κρήτης ἐπικοινωνίας (καμαραϊκὴ εἰσηγμένη κεραμικὴ), δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ εἰς ἑκτασιν ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ ΒΑ Αἰγαίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Λέρναν καὶ τὴν Μάνικαν, ὅπου καὶ προσφάτως ἀνεφάνη πληθὺς ὄλη τρωικῶν ἀγγείων τῆς Πρωίμου Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἔτι δὲ ποικίλα κυκλαδικὰ προϊόντα.

Ὁ παρουσιαζόμενος τόμος ἀποτελεῖ τὴν κορωνίδα πολλῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ταυτότητα τῆς προϊστορικῆς Αἰγίνης (μετὰ τὸ ἔργον τοῦ Γαβριέλ Βάλτερ Αἰγίνα, Ἀθῆναι 1962), περὶ τῆς ὁποίας ἔχουν ἐκδοθῇ οἱ ἀκόλουθοι τόμοι: St. Hiller, *Mykenische Keramik*, 1976, R. Wünsche, *Studien zur äginetischen Keramik der frühen und der mittleren Bronzezeit*, 1977, Νίκου Φαράκλα, Ἀρχαία Αἰγίνα. Ἡ ἀνθρώπινη κατοίκησις, Ἀθῆνα 1980, διατριβὴ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων 1980 καὶ



ἐνῶ ἐπικείται ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου H.B. Siedentopf, Die Keramik der mittleren Bronzezeit, 1984, καὶ προετοιμάζονται οἱ τόμοι St. Hiller, Mykenische Keramik. Funde nach dem Neubeginn der Grabung im Jahre 1966 καὶ Minoische Keramik.

Ὑπολείπεται, βεβαίως, ἰκανὴ ἀκόμη εἰς ὄγκον ἐργασία νὰ ἐπιτελεσθῇ εἰς αὐτὸν τὸν χώρον τοῦ οἰκισμοῦ, ὥστε νὰ διευκρινηθοῦν ὠρισμένα προβλήματα τῶν τελευταίων, ἰδίᾳ πόλεων, ἐνῶ εἰς τὴν ἐπίλυσιν πλείονων προβλημάτων θὰ συντελέσῃ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν κατὰ περιόδους σχηματισθέντων νεκροταφείων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

Richard Bodéüs, Le Philosophe et la Cité, Paris 1982 (ἔκδ. οἶκος «Les Belles Lettres») σσ. 264.

Ἡ ἀνωτέρω ἐργασία ἀνήκει εἰς τὴν Ἑπιστημονικὴν Σειρὰν τῆς: «Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège τεύχος CCXXXV» καὶ σκοπεῖ εἰς τὴν διερεύνησιν καὶ τὴν σχέσιν μεταξὺ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς, ὡς ἔχει εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλους· ἐν τῇ εἰσαγωγῇ διαγράφει, ἐν πάσῃ συντομίᾳ, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ, μετὰ πολλῶν παρατηρήσεων καὶ σημειώσεων ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς βιβλιογραφίας, ὡς ἐπίσης καὶ χάριτας ὁμολογεῖ εἰς καθηγητάς, διεθνοὺς φήμης, οἵτινες παντὶ τρόπῳ συνέβαλον εἰς τὴν ὡς ἄνω ἔκδοσιν.

Ἐν συνεχείᾳ διαιρεῖ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος θέμα εἰς πέντε κυρίως μεγάλα κεφάλαια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐπιζητεῖ τὴν δικαιολόγησιν, τρόπον τινά, μιᾶς πολιτικῆς διδασκαλίας δι' ἀριστοτελικῶν κειμένων ἐνισχύων τὰς ἐννοίας ἐκεῖνας, αἵτινες ἀποτελοῦν τὸν σκοπὸν τοῦ Σταγίριτου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν τοῦ φιλοσόφου ἔναντι τῆς πολιτείας· εἶτα ἀναπτύσσει τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ εἰς τὴν ὄλην ἐν γένει φιλοσοφικὴν κίνησιν· τέλος εἰς τὰ δύο κεφάλαια ὁ συγγρ. προβάλλει καὶ ἐξαίρει τὰς πολιτικὰς συζητήσεις, τοὺς Λόγους δηλ. καὶ τὴν ἀπήχησιν τούτων εἰς τὸν ἀκροατὴν (πάντων ὁμῶν τῶν ἡκροημένων). Ἐν τῷ συμπεράσματι ὁ συγγρ. πράγματι θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀγωγή, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ ἀποτελοῦν τὰ τρία συστατικὰ μιᾶς ὁλοῦς πολιτείας, ὡς τὴν σκιαγραφεῖ καὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ Σταγίριτου, ὁ Πλάτων· ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὰ ἠθικὰ Νικομάχεια III, 9-12 Ἠθ. Εὐδῆμ. III, 1 καὶ ἀλλαχοῦ ὀρίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς καὶ ἀναλύει τὰς ἐννοίας «ἀρετῇ», «σωφροσύνη», «δικαιοσύνη», «ἀνδρεία», «καρτερία»· πράγματι τὸ ἔργον ἐκάστου ἀνθρώπου «ἀποτελεῖται κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν»· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον» καὶ ἐν συνεχείᾳ «οὐκ ἔσται ἡ προαίρεσις ὀρθὴ ἄνευ φρονήσεως οὐδ' ἄνευ ἀρετῆς, ἡ μὲν γὰρ τὸ τέλος ἢ δὲ τὰ πρὸς τὰ τέλος ποιεῖ πράττειν» (Ἠθ. Νικομ. VI, 13 1144a 6-9 καὶ 1145a 4-6).

Ὁ συγγρ. τοποθετεῖ τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἐξ ὁλοκλήρου ἐπὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν Σχολίων τούτων συνδυάζων συγχρόνως πάντα ταῦτα καὶ μετὰ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς νεωτέρας ἐρεύνης κατὰ τρόπον ἐξαντλητικόν· εἶναι ἀληθές